

Raymond Queneau. *Aux confins des ténèbres. Les fous littéraires français du XIXe siècle.* Édition présentée par Madeleine Velguth, Gallimard
Raymond Queneau. *Oeuvres complètes II. Romans I.* Bibliothèque de la Pléiade. Gallimard

Ergens in zijn dagboek schrijft Raymond Queneau (1903-1976) over het jaar 1932: 'Begin psycho-analyse en begin literatuur'. Een wonderlijke combinatie, maar de biografie biedt uitkomst. In 1932 bezocht Queneau voor het eerst een psychiater (bij wie hij tot 1939 in analyse zou blijven) en in de zomer van hetzelfde jaar begon hij, tijdens een vakantie in Griekenland, aan zijn eerste roman *Le chiendent*, die in 1933 verscheen en meteen een prijs won. Eindelijk had hij zijn bestemming gevonden, na in de jaren twintig als student filosofie en wiskunde een tijdlang met de surrealisten te hebben opgetrokken.

Met hun leider André Breton brak Queneau in de zomer van 1929. Naar eigen zeggen om 'persoonlijke redenen': na zijn scheiding van zijn eerste vrouw Simone Kahn had Breton de surrealisten verboden nog langer met haar om te gaan, iets wat Queneau (die het jaar daarvoor getrouwd was met Simone's zuster Janine) onmogelijk kon accepteren. Samen met onder anderen Georges Bataille schreef hij in 1930 een grof pamflet tegen Breton (*Un cadavre*), en zeven jaar later volgde de satirische sleutelroman *Odile*, waarin onder de namen 'Infrapsychisme' en 'Anglarès' het surrealisme en Breton opnieuw te grazen werden genomen. De hardnekkigheid van de vijandschap doet vermoeden dat er misschien toch meer aan de hand is geweest dan enkel 'persoonlijke redenen'.

In *Odile* doet Queneau het voorkomen alsof zijn hoofdpersoon en alter ego Roland Travy maar half aan het 'infrapsychische' avontuur van Anglarès en de zijnen had meegedaan. In werkelijkheid was Queneau zelf heel wat intensiever betrokken geweest bij het surrealisme. De (merendeels nooit eerder gepubliceerde) 'Textes surréalistes' in het eerste Pléiade-deel van zijn *Oeuvres complètes* getuigen ervan.

Als een orthodoxe surrealist komt Queneau op voor de 'vrijheid', hij zingt de lof van de 'droom' en van het 'wonderbaarlijke', en hij begroet de stoornissen van geesteszieken als 'de eerste symptomen van de bevrijding van de geest'. Die bevrijding is volgens hem niet slechts het 'etiket van een literaire beweging', zij is 'een uitdaging aan het huidige leven, een appel aan de onbekende krachten, de basis van de permanente revolutie'. Ook lezen we: 'Het gaat er niet meer om te lachen! Het gaat niet om literatuur - hoe vaak moeten we dat nog herhalen?'

Het klinkt nog altijd vreemd uit de mond van iemand die nadien precies het omgekeerde zou verdedigen. In de jaren dertig betoogde Queneau immers dat het surrealisme juist wél een vorm van 'literatuur' was, ook al weigerde Breton dat te erkennen. En wat het 'lachen' betreft: er is weinig dat Queneau met zijn hele verdere oeuvre méér heeft bevorderd. Zonder noemenswaardige concurrentie is hij de meest humoristische schrijver van de twintigste-eeuwse Franse literatuur.

Vandaar het afscheid van het surrealisme, dat zichzelf doorgaans bloedserius nam en in de late jaren twintig de eigen 'revolutie van de geest' uitleverde aan een heilloos engagement met de Franse communistische partij. Hoewel Queneau altijd

links is gebleven en hoewel onder zijn grappenmakerij een onmiskenbare ernst schuilgaat, was de breuk met Breton, achteraf gezien, de noodzakelijke voorwaarde om zijn eigen literaire weg te kunnen vinden.

Dat deze breuk hem niettemin zwaar viel, mag blijken uit de ontredde er onmiddellijk op was gevolgd. In een gesprek met Georges Ribemont-Dessaignes uit 1950 bekende Queneau: 'Buiten de groep was ik nauwelijks vrijer dan erin. Integendeel, je voelt je schuldig en nutteloos. Dat overkomt, geloof ik, iedereen die zichzelf buiten een hecht gevormde groep plaatst of die erbuiten geplaatst wordt. Ik wist niet wat te doen en ik heb mijn toevlucht gezocht tot de Bibliothèque Nationale en ben de literaire gekken gaan bestuderen!'

Het onderwerp verraadt dat het surrealisme hem nog niet had losgelaten. Maar terwijl de surrealisten volgens Queneau de waanzin hooguit als een 'literair voorwendsel' gebruikten, was hij eropuit de gekken werkelijk te 'begrijpen', in navolging van Freud, Jaspers en andere dieptepsychologen die hij in deze jaren begon te bestuderen. Door de waanzin te begrijpen, 'verdiepen we onze kennis van de mensheid en worden we ons bewust van de verborgen en geheimzinnige kanten daarvan', aldus Queneau in een postuum gepubliceerd essay met de titel 'Comprendre la folie'.

De ideeën van de *fous littéraires*, zo stelt hij vast, waren vaak 'metafysisch' van aard. Voor menigeen een reden om de metafysica te minachten. Queneau daarentegen, die zelf geregeld last had van metafysische 'crises', bespeurt een intrigerende connectie met de 'primitieve kosmogonieën, mythen, ritens, bijgeloof, etc.' Het leek hem plausibel dat de waanzin een rol had gespeeld bij 'het ontstaan en de ontwikkeling van het menselijke denken'. Misschien was de eerste mens wel een 'gek geworden aap' geweest. Werden niet alle vernieuwers en non-conformisten in eerste instantie voor gek versleten?

Bij zijn studie van de 'literaire gekken' hoopte Queneau dan ook op diverse 'miskende genieën' te stuiten. Dat viel helaas tegen. De meesten bleken 'reactionaire paranoïci' en 'seniele klets-kousen' te zijn. Desondanks kwam hij na een paar jaar voor de dag met een manuscript van tegen de zeventienhonderd bladzijden, dat - in een latere versie - werd teruggebracht tot een bladzijde of vierhonderd. In 1934 bood hij het aan enkele uitgeverij, maar niemand wilde er een boek van maken. Pas nu is het alsnog verschenen, onder de titel *Aux confins des ténèbres. Les fous littéraires français du XIXe siècle*.

Queneau was niet de eerste en evenmin de laatste die zich voor deze 'literaire gekken' interesseerde. In 1982 publiceerde zijn Belgische vriend André Blavier er een lijvig standaardwerk over, en in Nederland kun je denken aan iemand als Matthijs van Boxsel met zijn *Encyclopedie van de domheid* en zijn *Morosofie*. In het voorwoord bij zijn manuscript gaat Queneau in op enkele negentiende-eeuwse voorgangers, die volgens hem veel te ver waren gegaan door in hun bibliografieën ook mystici, spiritisten, occultisten, socialisten en schrijvers die ooit met de psychiater in aanraking waren gekomen, op te nemen.

Zelf komt hij met een aanzienlijk strengere definitie van het 'pseudo-concept'. Onder 'literaire gekken' verstaat hij alleen die auteurs met meer dan excentrieke opvattingen, die bij niemand weerklank hebben gevonden, auteurs zonder

leermeesters en zonder volgelingen. En daarnaast auteurs die buitensporig aan vervolgingswaan hebben geleden, wat in Queneau's visie ook allerlei zelfbenoemde en nooit erkende 'messiassen' en 'profeten' insluit.

In weerwil van de teleurstelling, heeft hij er nog heel wat onder het stof van de Bibliothèque Nationale vandaan weten te toveren: ontdekkers van de kwadratuur van de cirkel, bizarre kosmografen, fantastische linguïsten en een reeks paranoïde interpreten van de Franse negentiende-eeuwse geschiedenis. Bijna steeds zijn het schrijvers met een van hogerhand ingefluisterde 'missie', in eigen ogen begiftigd met een 'geniale' kennis die nergens zijn weerga vindt.

Dat laatste lijkt me moeilijk te bestrijden. Want wie is er ooit op het idee gekomen dat God de mens als 'kikker' heeft geschapen, en dat de kikkers in onze moerassen Frans spreken? Of dat de zon 'een van de Satans van het universum' zou zijn, bestaande uit excrementen? Dezelfde literaire gek, een van Queneau's favorieten want hij krijgt van hem een apart hoofdstuk, heeft ook een 'infernale' beschrijving van de spermatozoiden op zijn naam staan: deze zouden vol zitten met talloze 'onzuivere insecten', voorzien van een lange staart en een kaak als kop, die voortdurend open en dicht klapt. Dat maakt het geslachtsverkeer tot een riskante zaak; als enige 'zuivere' vorm van coïtus prees deze Pierre Roux daarom de 'fotografie' aan, waardoor vrouwen nog slechts 'hermafrodieten' zouden baren, die regelrecht naar de hemel gingen, 'net zoals Maria nadat zij fotografisch was verwekt door de engel Gabriël'.

Queneau citeert uitvoerig uit het werk van de literaire gekken. Zijn boek is voor driekwart een bloemlezing, en daaraan ontleent het zijn grootste charme. Zo maken we kennis met een amateur-linguïst die betoogt dat in alle Franse woorden een Engelse zin schuilgaat: het Franse woord 'Fleuve' zou bijvoorbeeld van de Engelse zin 'Flowing every vast end' komen. Een andere linguïst zoekt de etymologie van woorden in de meest wonderlijke woordspelingen, met als gevolg dat het woord 'accusé' wordt afgeleid van 'à queu usé' en het woord 'droit' van 'membre droit', waarna de oorsprong van het recht wordt samengevat in de aansporing: 'wees een mannelijk lid, o mens!' Dezelfde literaire gek ziet in hoeden, dekens en handschoenen symbolen van de 'voorhuid', een symboliek die Freud over het hoofd had gezien - wellicht vanwege zijn joodse herkomst, oppert Queneau begripvol.

De 'reactionaire paranoïci' komen vooral aan bod in het deel van zijn boek, dat aan de historische profeten en messiassen is gewijd. Dat sommigen van hen de Franse Revolutie als het werk van de duivel veroordeelden, is nog tot daaraantoe; dat was in contra-revolutionaire kringen niet ongebruikelijk. Minder gewoon is het dat ook aan 'buikspreekers' een duivelse invloed werd toegeschreven. Hetzelfde geldt voor de *abbé* die in 1856 maar liefst drie 'Antichristen' ontdekte, onder wie een beer in de Parijse dierentuin. Mijn eigen voorkeur gaat uit naar de uitvinder van de 'philoanthropophagie', die onbaatzuchtig kannibalisme aanpreept ter leniging van de honger in de wereld. Zichzelf verklaarde hij bereid één been af te staan aan hongerend Afrika, het andere been aan de Verenigde Staten, zijn armen aan Ierland en zijn romp aan 'de hele wereld'.

Het bewijs van de waanzin van deze literaire gekken lijkt niet meer geleverd te

hoeven worden: hun ideeën spreken voor zich. Toch blijkt uit Queneau's notities tijdens zijn speurwerk dat hij steeds meer is gaan twifelen aan de legitimiteit van zijn onderneming. Zijn er eigenlijk wel 'echte gekken', vraagt hij zich af. En hoe kun je het verschil bepalen tussen 'fout' en 'delirium'? Herhaaldelijk ziet hij overeenkomsten met de gnosis, het manicheïsme, de kosmische systemen uit de Renaissance, de romantische *Naturphilosophie* en de theorieën van Freud, waarin alleen voor verstokte positivisten sprake zal zijn van evidente waanzin.

Het is een interessante kwestie, die ook Queneau's eigen literaire werk raakt. In hoeverre speelt de waanzin daarin een rol? Sommige ideeën van de literaire gekken, zoals de 'satanische' zon, heeft hij in zijn eigen werk geïntegreerd, bijvoorbeeld in de autobiografische 'roman in verzen' *Chêne et chien* uit 1937. In zijn prozaroman *Les enfants du limon* (1938) blijken grote gedeelten van het manuscript over de literaire gekken terug te keren, als fragmenten van een 'Encyclopedie van de inexacte wetenschappen', die de rector van het plaatselijke lyceum Chambernac aan het samenstellen is, geassisteerd door het duiveltje Purpulan.

De roman is onlangs herdrukt in het tweede *Pléiade*-deel van Queneau's *Oeuvres complètes*, dat al zijn romans bevat van *Le chiendent* (1933) tot en met *Pierrot mon ami* (1942), terwijl een derde deel met de overige romans nog zal volgen. Sommige van die romans maken een even idiote indruk als de geschriften van de literaire gekken. Het verschil is natuurlijk dat het bij Queneau uitdrukkelijk om *literatuur* gaat. Hij weet wat hij doet en dat hij de waanzin in zijn romans een rol laat spelen, met aanstekelijk hilarisch effect, wil nog niet zeggen dat hij er zelf het slachtoffer van werd. Aan *Les enfants du limon* valt zelfs het tegendeel af te lezen. De waanzin, in de vorm van een geloof in de eigen 'missie' dat zoveel literaire gekken parten speelt, duikt er op bij een van de personages, die een quasi-fascistische politieke beweging ('Nation Sans Classes') heeft opgericht en zich moeiteloos herkent in het geloof van de 'gekke' profeten.

De waanzin lijkt hier een waarschuwing tegen het gevaar van dit soort politiek messianisme. Daar staat tegenover dat Queneau tezelfdertijd werkte aan een nooit voltooid en pas in 1993 postuum gepubliceerd *Traité des vertus démocratiques*, dat met zijn rare mengeling van esoterie en democratisch idealisme nauwelijks een minder zotte en wereldvreemde indruk maakt. Net als uit zijn literaire werk, zou je hieruit kunnen afleiden dat Queneau zijn interesse voor de literaire gekken inderdaad volkomen serieus heeft genomen. De grens tussen waanzin en normaliteit was voor hem werkelijk arbitrair, afhankelijk van de heersende sociale en culturele conventies.

Wat dit betreft verschilde hij nauwelijks van de surrealisten, die de waanzin aangrepen als een van de middelen om die conventionele - door ratio en logica bepaalde - normaliteit van binnenuit te laten exploderen. Na zijn breuk met Breton was Queneau niet meer bereid om zo ver te gaan. Hij moet zich hebben neergelegd bij de heersende conventies; het geloof in een 'revolutie van de geest', dat hij in zijn surrealistische periode nog hartstochtelijk had verdedigd, is na 1929 verdwenen.

Binnen de literatuur blijft echter alles mogelijk. Queneau heeft zijn eigen 'waanzin', die hij dankzij al die jaren van psychoanalyse steeds beter zal hebben leren kennen, gekanaliseerd in zijn literaire werk, net als alle grote schrijvers en dichters.

Daar neemt zij de gedaante aan van wonderlijke symbolen, kosmogonische fantasieën en wilde metafysische speculaties. En van een verborgen, bewust dwangmatig formalisme, dat het literaire spel voorziet van strenge, zelfopgelegde regels.

In het naoorlogse 'OuLiPo' (het 'Ouvroir de Littérature Potentielle' waarvan Queneau een van de drijvende krachten was) zou dit formalisme het uitgangspunt worden om de literatuur uit te breiden met nieuwe structurele, vaak op de wiskunde gebaseerde, mogelijkheden. Maar het zit ook al in zijn eerdere romans, die hij probeerde te schrijven met dezelfde formele gestrengheid als een sonnet, ballade of rondeel.

In het essay 'Technique du roman' (opgenomen in *Bâtons, chiffres et lettres* uit 1950 en herdrukt in de appendix van dit *Pléiade*-deel) spreekt Queneau zijn geloof uit in de eeuwigheid van de 'vormen'; zij kunnen een roman voorzien van een structuur die de 'laatste weerschijn van het Universele Licht en de laatste echo's van de Harmonie der Werelden' op de tekst overdraagt. Je zou dit, in de moderne tijd, met recht een waanzinnig streven kunnen noemen. Buiten de literatuur interesseert niemand zich meer voor zulke zaken. Alleen binnen de literatuur, amper herkenbaar voor de niets vermoedende lezer, leiden ze nog altijd een sluimerend bestaan.

Net zo'n bestaan hebben de literaire gekken gekregen, die met hun krankzinnige ideeën eeuwige roem hoopten te verwerven. In een mooi kort verhaal ('La petite gloire' uit *Contes et propos*) voert Queneau een van hen ten tonele. In de Bibliothèque Nationale vraagt deze gek zijn eigen boeken op, om te ontdekken dat ze niet eens zijn opengesneden. Onder de andere bezoekers speurt hij naar potentiële belangstellenden. Niemand lijkt geïnteresseerd, totdat één *érudit* zijn aandacht trekt. Hij blijkt bezig te zijn met een boek over de 'obscure schrijvers van de negentiende eeuw' en prompt wijst de gek hem op zijn eigen geschriften. Vier à vijf bladzijden zitten er vast wel in, krijgt hij, dolgelukkig omdat zijn geestelijk voortbestaan gewaarborgd lijkt, te horen.

Maar dan verliest de *érudit*, in wie we inmiddels Queneau zelf hebben herkend, zijn manuscript en ontmoedigd keert hij zijn project de rug toe. De gek zoekt hem nog een paar keer op, in de hoop hem opnieuw aan het werk te krijgen. Als dat niet lukt, vermoordt hij hem. Waarna hij zelf beetje bij beetje verdwijnt. 'Niets bleef er van hem over', schrijft Queneau, 'de fantomen hebben geen fantomen', maar tussen haakjes voegt hij daar, op het laatste nippertje door twijfel bekropen, aan toe: 'Is dat echt wel zeker?'

Dankzij het oeuvre van Raymond Queneau kan deze vraag ontkennend worden beantwoord. Niets maakt dat duidelijker dan de postume uitgave van *Aux confins des ténèbres*. Want wie Queneau's literaire gekken eenmaal heeft leren kennen, zal ze niet gauw meer vergeten.

(NRC Handelsblad, 28-6-2002)